

C. Məmmədquluzadənin hekayələrində birinci növlü təyini söz birləşmələri

Mələk Məmmədova
ADPU-nun baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: 27elka77@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.f.d. R. Hümmətova,
filol.ü.f.d., dos. M. Soltanov

Açar sözlər: söz birləşməsi, birinci növlü təyini söz birləşmələri, tabelilik və tabesizlik əlaqəsi, yanaşma əlaqəsi, substantivləşmiş sözlər

Ключевые слова: словосочетания, словосочетания первого порядка, подчинение и подчинение, отношение подхода, обоснованные слова

Key words: word combinations, first-order word combinations, subordination and subordination, approach relation, substantiated words

Dahi Azərbaycan satiriki C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ədəbiyyat tariximizdə əhəmiyyətli yer tutur. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı dilçilik baxımından da diqqəti cəlb edir. Bu mənada onun yaradıcılığı dilimizin leksik-semantik imkanlarından ustalıqla istifadə olunması cəhətdən də çox əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan C.Məmmədquluzadənin hekayələrində ismi birləşmələrin işlənməsi, onların yaranma yollarının, forma və növlərinin müəyyənləşməsi çox vacibdir.

Söz birləşmələrində tərəflərin bir-biri ilə bağlılığı iki əlaqə formasında təzahür edir: tabesizlik və tabelilik əlaqələri formasında. Dilçilik ədəbiyyatında tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan, ancaq biri digərindən asılı olmayan, eynihüquqlu sözlər arasındakı əlaqələr kimi müəyyənləşdirilmişdir. Tabesizlik əlaqəsinin xüsusi formal əlaməti olmur, bu əlaqə sadalayıcı intonasiya və ya tabesizlik bağlayıcıları ilə yaranır.

Tabelilik əlaqəsinin isə söz birləşmələrinin yaranmasında geniş rolu vardır. Bu əlaqə vasitəsilə yaranmış söz birləşmələrinin tərəflərindən biri digərinə tabe olur. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı tabelilik əlaqəsinin üç növü vardır: 1) uzlaşma əlaqəsi; 2) idarə əlaqəsi; 3) yanaşma əlaqəsi.

Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi şəxsə və kəmiyyətə görə olur. Adından da göründüyü kimi, idarə əlaqəsində tabe edən söz ondan asılı olan sözü idarə edir, onun ismin bu və ya digər halında işlənməsini tələb edir.

Yanaşma əlaqəsində isə heç bir formal əlamət iştirak etmir. Yanaşma əlaqəsi ilə yaranmış söz birləşmələrində tabe olan tərəfi yanaşan, tabe edən tərəfi isə yanaşılan söz kimi qəbul edilir. Dilimizdə bir qayda olaraq yanaşan söz əvvəlcə, yanaşılan söz isə ondan sonra gəlir.

Məlumdur ki, hər bir söz birləşməsi ayrı-ayrı sözlərdən, nitq hissələrindən yaranır. Deməli, söz birləşmələrinin hansı nitq hissəsinə mənsub olması faktı çox əhəmiyyətlidir. Elə söz birləşmələrinin tipi bu xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşir və üç qrupa ayrılır: 1) ismi birləşmələr; 2) zərf birləşmələri; 3) feili birləşmələr.

Hər üç qrupun əsas xarakterik xüsusiyyəti onların adlarında ifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, dilimizdə ismi və feili birləşmələrdən fərqli olaraq, zərf birləşmələri çox azdır. İsmi birləşmələrə dilçilik ədəbiyyatında belə bir xarakteristika verilir: ismi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə

tutulur (2, 173). İsmi birləşmələrin ən çox yayılmış formaları: ismi+isim, sifət+isim, say+isim, əvəzlik+isim, feli sifət+isim.

Birinci növ təyini söz birləşmələrində heç bir qrammatik əlamətlərdən istifadə olunmur. Burada birləşməni təşkil edən sözlər yanaşma əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır və birinci tərəf təyin edən, ikinci tərəf isə təyin olunan funksiyasını daşıyır. Məsələn, dəmir qapı. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi, yəni əsas tərəfi isimli, yaxud isimləşmiş sözlərlə, birinci tərəfi isə isimlə, sifətlə, sayla. əvəzliklə və feili sifətlə ifadə olunur.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, məktəb çantası. Burada birinci tərəfin qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənməsi ilə bağlı olaraq həmin birləşmələr ümumiləşmiş, mücərrəd mənaları ifadə etmiş olur. Bu birləşmələrin tərəfləri daha çox isimlə ifadə olunur ki, bu xüsusiyyət də həmin birləşmələri digərlərindən fərqləndirir.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi şəkilçi qəbul edir, birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn, torpağın ətri. Tərəfləri qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etdiyindən, üçüncü növ təyini söz birləşmələri konkretlik bildirir. Onların tərəflərinin ifadə vasitələri zəngin və genişdir, tərəfləri arasına müxtəlif sözlər daxil etmək mümkündür. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında da tabelilik əlaqəsi vardır.

Təyini söz birləşmələrini C.Məmmədquluzadənin hekayələrindən seçilmiş nümunələr üzrə nəzərdən keçirək.

C.Məmmədquluzadənin hekayələrində də müasir dildə olduğu kimi, hər iki tərəfi isimdən düzələn birinci növ təyini söz birləşmələrinə az rast gəlinir. Məsələn,

Qaranlıq bucaqlarda taxça kimi dəşiklərə düzülüb saxsı qab-qacaq, bir-iki mis qab (səh. 45).

Köhnə çarğat, köhnə ağ çit arxalığ üstündə var ipək yastıq, pambıq yorğan-döşək (1, s. 66).

Hekayələrdən gətirdiyimiz bu nümunələrdə saxsı qab-qacaq, çit arxalığ, taxta kürsü, ipək yastıq, pambıq yorğan-döşək, mis qab birləşmələri hər iki tərəfi isimlə ifadə olunmuş birinci növ təyini söz birləşmələridir. İpək, saxsı, mis, çit, taxt, pambıq sözlərinin hamısı nitq hissəsi kimi isim olan sözlərdir. Bu tip isimlər birləşmə daxilində atributivləşir, yəni ikinci tərəfin təyin edəni, onların müəyyən əlamətlərini səciyyələndirən sözlər kimi çıxış edir. Misal gətirdiyimiz nümunələrdə birinci növ təyini söz birləşmələrini təşkil edən sözlər tabelilik əlaqəsinin yanaşma üsulu ilə bir-birinə bağlanmışdır.

Məlumdur ki, birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq, müxtəlif qrammatik şəkilçilər – kəmiyyət, hal, xəbərlilik, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Verdiyimiz nümunələrdə də bu hala rast gəlinir. Birləşmələrdə ikinci tərəf cəmlilik, yiyəlik hal şəkilçiləri qəbul etmişdir. Bəzilərdə isə ikinci tərəf ismin adlıq halında işlənərək şəkilçi qəbul etməmişdir.

Sifətlə isimdən düzələn birinci növ təyini söz birləşmələrinə araşdırdığımız hekayələrdə daha çox rast gəlinir. Sifət+isim modeli ilə yaranan birinci növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəf ikinci, tabe edən tərəfin əlamətini bildirmiş olur.

Məmməd həsən əminin eşşəyinin itməkliyi bir qəribə əhvalatdı ki, nağıl edim (1, s.8).

Bu kişi artıq dindar adamdı (s. 9). Qəribə bədxasiyyət övrətdir (s. 65). Oturdular çayın kənarında bir uçuq divarın ustə (s. 99). Gəldiyi dar küçə ilə gedib, darvazadan girdi böyük həyatə (s. 75)

Göstərilmiş nümunələr qəribə əhvalat, dindar adam, bədxasiyyət övrət, uçuq divar, böyük həyatə, dar küçə birləşmələri birinci növ təyini söz birləşmələridir. Bu birləşmələrin birinxi, asılı tərəfi sadə, düzəltmə, mürəkkəb sifətlərlə ifadə olunmuş, əsas tərəfi təşkil edən sözlərin, yəni isimlərin təyinedicisi, əlamət və xüsusiyyətlərini bildirən sözlər funksiyasını daşıyır.

Nümunələrdə ikinci tərəfi təşkil edən isimlər müxtəlif qrammatik şəkilçilər qəbul etmişlər. Bu şəkilçilərin işlənməsi şübhəsiz ki, bu birləşmələrin yaranmasında heç bir rol oynamır.

Hekayələr üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, say+isim, feili sifət+isim, əvəzlik+isim tipli birinci növ təyini söz birləşmələri də həmin mənbələrdə geniş işlənmişdir.

Əkilmiş zəmiləri öz malı kimi biçirdi (s. 77).

Haman qutu poçt qutusudur (s. 81).

Yazdığı məktubu verdi Novruzəliyə (s. 81).

Bir kitab bağlayıb adını qoyaraq “Danabaş” (s. 7).

Allah səni hər iki dünyada həsrət qoymasın (7).

Otuz müştəri dükanə girdi və boş çıxdı (s. 6)

İki il keçməmişdi anası öldü (s.8)

Üç-dörd ayın sözüdür (s. 9).

Bir-iki pud undan, buğdadan düzüb başladı sövdəni (s. 9).

Bəlkə heç Məhəmmədhəsən əmi otuz-qırx manat tapa bilməyəcək (s.10).

Kürsünün altında var üzüqoylu çevrilmiş bir qazan, bir çanaq, bir qara hisli çaydan (s. 45).

“Bir” sayının birləşmənin birinci tərəfini təşkil etdiyi nümunələrdə həmin say konkretlik, müəyyənlik bildirir və ikinci tərəfin miqdarını bildirir.

Nümunələrimizdə təqribi miqdar sayları da birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi yerində işlənmişdir. Belə hallarda birinci ikinci tərəfi qeyri-müəyyən kəmiyyətə təyin edir. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi ismin müxtəlif hal şəkilçilərini, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir və kəmiyyətə görə birinci tərəflə uzlaşır.

Əvəzliklə isimdən düzələn birinci növ təyini söz birləşmələri də müasir dilimizdə olduğu kimi tədqiq olunan mənbələrdə də işləkdir.

Eşşəyi verməmiş bu sözləri mənə deyəyədiniz da! (səh. 46)

Hər kənddən bir eşşək istəyiblər (s. 48).

Bütün Danabaş kəndində sənin eşşəyin məşhur idi? (s. 48)

Belə övrəti döyərlər də! (s. 52).

Əhməd bir saatdan çox idi ki, eyni yerdə dayanıb ağlayırdı (s. 56).

Elə sözü Xudayar bəyə nahaq demisən (s. 58).

Filan kişinin atası tünbətün düşsün! (s. 60).

Onun dalınca mən özümü haman pəncərədən saldım həyəətə (s. 95).

Araşdırdığımız mənbələrdə işarə və təyini əvəzlilərdən demək olar ki, daha çox istifadə olunmuşdur.

Əvəzliklə işlənmiş birinci növ təyini söz birləşmələri müasir dilimizdə olduğu kimi tərəflərin bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gəlmişdir.

Belə birləşmələrin birinci tərəfini təşkil edən müxtəlif əvəzlilər ikinci tərəfi, yəni isimləri, yaxud substantivləşmiş sözləri bu və ya digər əlamətinə görə izah və təyin edir.

Bu kişiler söz dediyimiz adamlardan deyillər (s. 95).

Bəzi kəndlilər onun sözüə qüvvət verdilər (s. 95).

Dilimizdə birinci növ təyini söz birləşmələrinin feili sifət və isimlərin yanaşması ilə yaranan tipi də vardır və təbiidir ki, müasir dilimizdə mövcud olan bu tipli təyini söz birləşmələrini C.Məmmədquluzadənin əsərlərində də görmək mümkündür.

Birinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunan birinci növ təyini söz birləşmələrində feili sifətlər həm işlənmə yerinə (izah etdiyi sözdən əvvəldə gəldiyinə görə), həm də özünün leksik-qrammatik məna və mahiyyətinə görə qoşulduğu sözün təyini rolunda çıxış edir. Düzəldiyi şəkilçilərdən asılı olaraq bu feili sifətlər indiki və ya keçmiş zaman məzmununu ifadə etmiş

olur.

Eşşəyin üstündən tökülən çuvallar ətrafa səpələndi (s. 100).

Əkilmiş zəmiləri öz malı kimi biçirdi (s. 77).

Usta Cəfər yazdığı kağızı qoydu günün qabağına (s. 115)

Mahuddan tikilmiş köhnə geyməsini çıxarıb бүkdü (s.99).

Məmmədli göndəriləsi məktubu qoydu çuxasının qoynuna (s.99).

Verdiyimiz nümunələrdə birinci tərəfi təşkil edən feili sifətlər müasir dilimiz üçün də işlək olan diğri⁴, miş⁴, ası², an² şəkilçiləri ilə düzəlmişdir.

C.Məmmədquluzadənin hekayələrində ismi birləşmələrin tədqiqi bir neçə cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, həmin mövzunun araşdırılması ümumən görkəmli ədibin əsərlərinin dili, onun qrammatik xüsusiyyətləri bərsində müəyyən təsəvvür yaratmış olur. İkincisi, əsərləri üzərindəki tədqiqat ədibin əsərlərinin qrammatik quruluşunu müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Məqalənin aktuallığı. Müxtəlif mərhələlərdən keçən və uzun, zəngin tarixə malik olan Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi mənzərəsi müasir dilçilik elminin elmi-nəzəri qənaət və prinsiplərinin müəyyənlişməsində mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan yanaşdıqda ədəbi dilimizin hər hansı bir dövründə yaradılmış dil abidələrinin qrammatik cəhətdən araşdırılması həmişə aktualdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə olaraq C.Məmmədquluzadənin hekayələrində ismi birləşmələr, yaranma üsulları, qrammatik-sintaktik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Praktik baxımdan bu işin nəticələri əhəmiyyətli ola bilər. Belə ki, ismi birləşmələrin C.Məmmədquluzadənin hekayələrində işlənməsi faktının elmi araşdırmaya cəlb edilməsi öz-özlüyündə onun tədqiq əhəmiyyətinin göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. I c. Bakı, 1983.
2. Y.Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: BDU-nun nəşri, 1992.

М. Мамедова

В рассказах Дж.Мамедгулузаде первый тип словосочетаний Резюме

В статье рассказы Дж. Мамедгулузаде были сопоставлены с их классификацией современных имен, исследуя характеристики первого типа словосочетаний.

M. Mamadova

In the stories of G. Mammadguluzade the first type of word combinations Summary

In the article, the stories of J.Mammadguluzade were compared with their classification of modern names, exploring the characteristics of the first type of word combinations.